

za razvoj prilika u Španjolskoj tridesetih godina 15. stoljeća. Osim toga, pored talijanskih gradova o kojima je bio dobro obaviješten, čuo je za Valenciju i Barcelonu u sukobu Kastilje i Aragona; preko informacija o kretanju Sigismunda Luksemburškog znao je i za Njemačku, Austriju, Češku i tamošnje prilike, čuo je za sabor u Konstancu, a prihvatajući postulat da je informiranost osnovni stupanj napretka, često se žalio Dubrovčanima da ga nisu redovno izvještavali o svjetskim prilikama.

U pogledu vjere, autor polazi od postavke da je “vjerski lik Sandalja Hranića teško određivati”, jer obilje informacija o raznoraznim segmentima njegova života i u vjerskom smislu ukazuje na određenu raznovrsnost i šarolikost, podudarajući se tako sa suvremenom zbiljom srednjovjekovne Bosne. Uzimajući u obzir kršćansko određivanje kao sastavnicu srednjovjekovnog izraza, nesumljivo je Sandaljevo povjerenje koje je iskazivao i do kojega je držao prema Crkvi bosanskoj. Međutim, on se i kroz svoja tri braka izvjesno povezivao i za vjeru svojih supruga, za pravoslavlje i za katoličanstvo, ali je u svim tim brakovima prepoznata njihova politička pozadina prije nego promjena vojvodinih vjerskih ubjedenja. Tu se, ustvari, ključnim pokazao Sandaljev pragmatični i praktični pristup u kojem se vjerski ekskluzivizam kao trajna orijentacija nije mogao smatrati osnovicom u povlačenju političkih poteza, zbog čega je među suvremenicima postao prepoznatljiv kao “tolerantan velmoža”.

Na samom kraju knjige nalazi se i pet priloга koji sadržajem dodatno upotpunjuju ovu monografiju. To su popis Sandaljevih isprava, ali i drugih dokumenata nastalih u Dubrovniku, a koji se svojim sadržajem vežu za vojvodu i njegove poslove. Posebno je zanimljiv Sandaljev itinerar, u kojem su na osnovu dostupnih podataka registrirana sva mjesta u kojima je boravio ili se zadržavao. Impozantan je i popis ljudi u Sandaljevoj službi, ali i shema intenzivne prepiske dubrovačke vlade sa Benediktom Gundulićem, svojim poslanikom kod Sandalja.

Knjiga je također opskrbljena neophodnim znanstvenim aparatom - iscrpnom bibliografijom, brojnim tabelarnim prilogima unutar samog

djela, a transkribirani ekscerpti izvorne građe iz Državnog arhiva u Dubrovniku, koji su ekstenzivno citirani u napomenama ispod osnovnog teksta, predstavljaju pravo zadovoljstvo za sve medijevaliste čiji se tematski okviri barem djelomično naslanjaju na vremenski period koji knjiga tretira. Njima se također stječe uvid u širinu autorovog istraživačkog postupka, kao i temeljitost kojom je bio vođen u svom pristupu.

Autorovi zaključci su utemeljeni na provjerenim činjenicama i velikoj količini neobjavljene i neiskorištene historijske građe koju je ugradio u svoju knjigu. Kao što je slučaj sa svakim kvalitetnim znanstvenim djelom, metodološka prezentacija postavljenih, riješenih i definiranih pitanja nudi okvire, upute i smjernice za buduća istraživanja. Nadamo se da će mladi znanstveni radnici imati sluha i autorove rezultate nadograđivati sopstvenim istraživačkim poduhvatima, te nastaviti pozitivan historiografski pomak koji je postao osjetan u posljednje vrijeme.

Emir O. Filipović

Povijest Venecije ili nekoliko povijesti Venecije?: *Povijest Venecije*, sv. 1, ur. **Gherardo Ortalli, Giorgio Cracco, Gaetano Cozzi, Michael Knapton**. Zagreb: Antibarbarus, 2007, 638 str; sv. 2, ur. **Gaetano Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Scarabello**. Zagreb: Antibarbarus, 2007, 734 str.

Prejasna Vladarica, grad-riba svijen na lagunama na samom početku Jadrana, stoljećima je bila metropola toga mora. Privlačila je trgovinu s Istoka i Zapada u kojoj su i drugi trgovci s obala Jadrana tražili svoj dio. Već od 11. stoljeća, a osobito od Četvrtog križarskog rata, Venecija je bitno utjecala na povijest istočne obale Jadrana. Ona je važan ključ čitanja i razumijevanja života istarskih i dalmatinskih krajeva kroz stoljeća. Zato je svaka povijest Venecije koja se pojavi na hrvatskom jeziku dobrodošla dopuna i poticaj hrvatskoj

historiografiji. Pogotovo je to tako kada dolazi iz pera vrhunskih autoriteta mletačke historiografije kao što su Gherardo Ortalli, Giorgio Cracco, Gaetano Cozzi, Michael Knapton i Giovanni Scarbello. Hrvatsko izdanje ovog važnog djela zahvaljujemo viziji izdavačke kuće Antibarbarus, točnije, viziji pokojnog Alberta Goldsteina koji toliko nedostaje hrvatskoj kulturnoj i znanstvenoj sceni. Jedino se ta kuća na čelu sa svojim "dobrim duhom" usuđivala upuštati u tako velike prevodilačke i izdavačke poduhvate kao što je ova knjiga ili Braudelovo *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, što se tek u izdanju Antibarbarusa otjelovilo na hrvatskom jeziku. Ostaje nada da se misija Alberta Goldsteina u kući Antibarbarus neće prekinuti te da će oni i dalje nastaviti izdavati kapitalna djela, bez prevodilačkih i uredničkih nedostataka koji obilježavaju ovo izdanje *Povijesti Venecije*.

Najranije razdoblje povijesti Venecije osvijetlio je Gherardo Ortalli (»Venecija od početaka do Pietra II. Orseola.«, 15-102). Od antičkih početaka života s plimom i osekom, u baruštinama i kanalima lagune, pred našim očima oživljava pomorski narod koji je preobrazio vodeni svijet laguna u veličanstvenu srednjovjekovnu vladaricu Sredozemlja. Počevši od 7. stoljeća raslo je urbano naselje oko Rialta, od početka se ponajviše oslanjajući na razmjenu i plovidbu. Prema Ortallijevu mišljenju, cijela prva faza mletačkog dukata, počevši od 7-8. stoljeća, protječe u doziranoj ovisnosti o Bizantu, unatoč utjecaju iz franačke sfere. Istovremeno je jačala autonomija i razvijao se specifični sustav mletačke uprave. Ortalli u svome izlaganju isprepleće planove velike međunarodne politike u kojoj Venecija sudjeluje od 8. a pogotovo od 9. stoljeća, te plan razvoja samoga grada i njegovih posebnosti. Deveto je stoljeće, po mišljenju autora, odnijelo nekadašnju franačku-bizantsku bipolarnost i na povijesnu scenu izvelo samostalnu duždevsku Veneciju. Tada su Mlečani već izlazili na Jadran i u Sredozemlje, a Venecija je postajala međunarodno važno središte. Početak procvata Venecije Ortalli smješta u doba križarskih ratova, kada je Venecija postala glavni posrednik u gospodarskim i kulturnim odnosima dvaju sredozemnih krugova. Ključ tog uspjeha bila je trgovina

koja je oblikovala ne samo gospodarstvo nego i mentalitet mletačkoga društva u cjelini. Poznati mletački politički realizam i pragmatizam, diplomatsku beskrupuloznost i ideološke nedosljednosti Ortalli tumači tim mentalitetom.

O kasnijem srednjovjekovnom razdoblju, u kojem je Venecija uobličila svoj unutarnji ustroj i postala vladaricom Jadrana i Sredozemlja, piše Giorgio Cracco (»Venecija u srednjem vijeku: Drugi svijet.«, 103-255). Dok je Ortallijev prilog sastavljen u duhu tradicionalne, solidne historografske kronologije, Craccovo poglavlje je tematski raznorodnije. Pruža sliku različitih sastavnica mletačke povijesti ležernim, ne uvijek argumentiranim stilom. Naglasak stavlja na iznimnu civilizaciju mora koju je Venecija stvorila - taj *regnum aquosum* počinje u samome gradu koji raste i mijenja se, osobito od 12. i 13. stoljeća. To je vrijeme kada nastaju "tri Venecije": jedna na lagunama, druga na Terrafermi, treća u lukama i gradovima Sredozemlja. Venecija tako postaje mjesto susreta i sukoba Istoka i Zapada. O drugim bitnim Craccovim tezama bit će riječi na posebnom mjestu.

Gaetano Cozzi posvetio je svoj rad slavnom mletačkom 15. stoljeću (»Mletačka Republika u novom vijeku - od rata za Chioggiu do 1517. Politika, društvo, ustanove.«, 251-552). Bilo je to vrijeme ekspanzije, slave i ponosa, bogatstva i moći, vrijeme kakvo Venecija nije doživjela ni prije ni poslije toga. U tom je razdoblju proširila svoj teritorij, postala jedan od temelja talijanske i europske politike i veza između Istoka i Zapada. Potka Cozzijeva pristupa je politička i vojna kronologija - promatra Veneciju kao talijansku, europsku i sredozemnu silu u odnosu prema političkim i gospodarskim konkurentima. Zbog toga je nerazmjerno velik dio teksta posvećen političkim zbivanjima u drugim zemljama. Autor donosi detaljan prikaz mletačkih protuturskih i talijanskih ratova, posvećujući veliku pažnju i njihovoj vojnoj i strateškoj dimenziji. Mnogo prostora dao je i teritorijalnom širenju mletačkog posjeda na Terrafermi i na Pomorskom posjedu. Unutar te teme dotiče se i problematike Dalmacije, ali samo kao područja mletačkog interesa u središtu kojega je bilo more, a gradovi su bili svedeni na

funkciju luke. Veliki prostor posvećen je crkvenim pitanjima i odnosima Venecije i Vatikana, osobito ideji križarskih ratova protiv Osmanlija, odnosu pape i koncila, kao i teritorijalnim sporovima s Papinskom Državom.

Posebnu pozornost Cozzi je obratio odnosima Venecije i Osmanskog Carstva. U 15. stoljeću ono još nije ugrozilo pomorsku silu Mletačke Republike, no na kopnu je bila inferiorna, pa je vodila politiku očuvanja posjeda i gospodarskih privilegija. Nesklonost Venecije da se pridruži protuturskom otporu Cozzi tumači tezom da je zajednički poduhvat kršćanskih vladara bio nemoguć. Mletačku politiku ocjenjuje kao velik uspjeh, štoviše, potvrdu suvereniteta Venecije na istočnom Sredozemlju u novim prilikama nakon pada Carigrada. Pragmatični mletački pristup uspoređuje s politikom peloponeskih vladara, srpskog despota, Genove i Dubrovačke Republike. Ne obraća pažnju na ulogu ugarskih vladara i hrvatskog plemstva u borbi protiv Osmanlija ni na posljedice tih borbi po dalmatinske gradove pod mletačkom vlašću.

U drugom dijelu, gdje je riječ o unutarnjim mletačkim prilikama, Cozzijev je pristup više problematski. Prikazao je organizaciju mletačke vlasti, ustroj i članstvo u vijećima, demografski rast plemstva i ukupnog stanovništva. Za razliku od Cracca, visoko vrednuje ulogu Velikoga vijeća - smatra da je ono stvorilo brojne nove službe i prilagodilo stare strukture, prvenstveno sudstvo, novoj teritorijalnoj situaciji. Vijeće umoljenih (Senat) i Vijeće desetorice odlučivali su o ratu i miru, rješavali financijske probleme i uređivali odnose s prekomorskim posjedima. Četrdesetorica zadržavaju uglavnom sudske funkcije, dok je Kolegij funkcionirao kao uže tijelo dužda i njegovih savjetnika. S jačanjem Vijeća desetorice jača i policijski, represivni karakter mletačke države. Cozzi je prikazao i mletačko zakonodavstvo, koje je stajalo u podlozi čitavog sustava uprave, ali previše opisno, ne tumačeći ga funkcionalno. U prikazu mletačke uprave ne izostaje diplomacija, koja upravo u ovom razdoblju dobiva novu ulogu. Plemićke upravne i administrativne službe tumači kao izraz poistovjećenja interesa toga staleža s interesima države kojoj su trebali služiti, uz stručnu pomoć

i kontinuitet službenika kancelarije. U kancelariji su mogli raditi samo izvorni mletački građani, što Cozzi tumači kao još jednu razinu *serrate*. Zanimljiva je usporedba te situacije s dubrovačkom.

Cozzi je prikazao kako je mletačka službena historiografija ciljano i po narudžbi podržavala ideologiju plemstva i Republike. Vlada je dala posebno mjesto historiografiji koja je iz ruku klera prešla u laičke i postala "državna disciplina", gradeći pomno smišljenu mletačku ideologiju i mit. Govoreći o mletačkom pravu, Giorgio Cracco kaže da je u njemu postojala jaka nota arbitarnosti, no ta teza nije podrobno i do kraja objašnjena. Na to se nadovezuje i Cozzi, koji je donio hijerarhiju pravnih izvora i naglasio da je mletačko pravo formalno isključivalo rimsko kako bi isključilo pretenzije Svetog Rimskog Carstva na suverenitet nad Venecijom. Umjesto rimskog prava, zadnji pravni izvor u Veneciji bio je sučev *arbitrium*, to jest autoritet mletačke aristokracije. Mimo tog političkog objašnjenja, izvori i funkcioniranje mletačkog prava ostali su nejasni.

Priličan prostor Cozzi je posvetio i mletačkom gospodarstvu u 15. stoljeću, počevši s njegovom političkom osnovicom i prioritetima. Čitavo je to stoljeće bilo vrijeme uspona i velikih zarada u trgovini. Gotovo sav promet između Europe i Levanta išao je kroz Veneciju i veliki dio tog kolača bio je u rukama privilegiranih mletačkih građana. Osmansko Carstvo još nije bilo prava gospodarska konkurencija na Sredozemlju, kao ni atlantske zemlje. Vrlo je zanimljivo Cozzijevo tumačenje uloge trgovine u mletačkom društvu 15. stoljeća - upravo u tom najslavnijem i gospodarski cvatućem razdoblju mletačke povijesti on vidi prve naznake problema. Po njegovu mišljenju, slikovito rečeno, upravo je tada Republika stavila sve na jednu kartu - trgovinu. Senat naziva "upravnim organom mletačke trgovine". Još uvijek brojni pojedinci kojima je to donosilo veliku dobit interesno su se povezali, no sustav više nije svima omogućavao sudjelovanje u trgovini i blagostanje. Istovremeno, plemićki mentalitet počeo se odvajati od trgovine. U sljedećim stoljećima na kormilu države više neće biti "poduzetni i odlučni, odvažni i beskrupulozni trgovci, ljudi spremni na rizik",

nego zemljoposjedničko i rentijersko plemstvo sa sasvim različitim pogledima i prioritetima. Sa slabljenjem trgovine došlo je i do poremećaja tržišta, rasta cijena i siromašenja nekih skupina stanovništva. Cozzi ocjenjuje da su već krajem 15. stoljeća primjetne društvene pukotine, jaz koji je bogate činio sve bogatijima, a siromašne sve siromašnjima. Već oko 1500. godine očituju se znakovi posustajanja - stečajevi banaka, krijumčarenje, otpor podanika, zaostajanje u razvoju trgovačkih udruženja, pomorskog osiguranja i trgovačkih tehnika te sporo prihvaćanje inovacija u brodogradnji i pomorstvu. Intervencije države u gospodarstvu, po Cozzijevu mišljenju, nisu bile samo pomoć i poticaj nego i teret i ograničenje poduzetnicima (npr. obaveza plovidbe u konvojima, zabrana korištenja okruglih brodova, podređenost industrije trgovini, protekcionizam, rigidni propisi cehova). Cozzi smatra da su mletačke zabrane u brodogradnji pogodovala dubrovačkom brodogradilištu, koje je gradilo brodove različite namjene.

Nekoliko sam tema izdvojila iz pojedinačnih prikaza poglavlja zbog njihova značenja za hrvatsku historiografiju.

Izuzetno je zanimljivo pitanje formacije mletačkog plemićkog staleža i građanstva, koje je važno za razumijevanje tih procesa i na prostoru Istre i Dalmacije. Prema Ortallijevoj interpretaciji, u ranom srednjem vijeku baza građanstva bila je jako široka - u njoj su sudjelovali svi stanovnici dukata, izuzev služinskih slojeva, a bila je formalno organizirana u skupštinu. Sudjelovanje u tribunskim i sudskim službama uzdizalo je pojedince iz toga kruga - to je prvi znak da je staleški razvoj usko vezan uz razvoj gradskih upravnih struktura. S gledišta novijih razmišljanja u dubrovačkoj historiografiji o interesnim podjelama unutar dubrovačkog plemstva (Nenad Vekarić), zanimljiva su Craccova opažanja o važnosti obitelji uglednika u mletačkoj državi, odnosno o snažnoj klanovskoj pripadnosti pojedinih obitelji. U korišćenju te podjele bili su sukobljeni interesi plemićkih obitelji oko najviših ili dobro plaćenih službi te prihoda od crkvenih beneficija i dužnosti. Ideal mletačke vlasti Cracco vidi u ravnoteži između monarha i narodne skupštine, odnosno građana i puka, a ne u aristokratskom ustroju,

odnosno raspodjeli vlasti na plemićka vijeća i druga upravna tijela Republike. Proširenje kruga odlučivanja na Veliko i Malo vijeće i Četrdesetoricu naziva demokratizacijom komune. Zaključuje da je upravo to omogućavalo plemićima da se "općinom služe kao produženom rukom svoje obitelji". Te su obitelji u 13. st spriječile duždeve u pokušajima političkog snaženja sloja obrtnika i sitnih trgovaca okupljenih u narodnoj skupštini, unatoč demografskom i gospodarskom rastu tog dijela puka. Uspon oligarhije Cracco smatra uništenjem mletačkog puka i uzrokom slabljenja duždevske vlasti. U Craccovu tumačenju nedostaje objašnjenje kako je zapravo nastalo mletačko plemstvo, iz koje osnove, i u kakvom je odnosu stajalo prema mletačkom građanstvu. Gaetano Cozzi iznio je tezu da su izvorni građani bili jezgra iz koje su se dobrim dijelom izdvojili oni koji su zatvaranjem Velikog vijeća postali plemići. Međutim, ostaje pitanje što je s onim izvornim građanima koji su u vrijeme zatvaranja ostali izvan politički ekskluzivnog vladajućeg staleža, zatim, na koji je način izvorno građanstvo bilo definirano te koje su mu bile granice.

Zatvaranje mletačkog Velikog vijeća (*serrata*) krajem 13. stoljeća Cracco vidi kao "kraj čitavog jednog svijeta". Ne slaže se s interpretacijama *serrate* kao otvaranja vijeća, koje počivaju na činjenici da je ono tim potezom brojčano bitno prošireno (od 260 na više od 1000 članova). Radilo se o zatvaranju, jer je tom odlukom zapriječen put neplemića prema političkoj vlasti. Venecija, koja se razvijala na valu trgovine i pružala šanse svima, sada se ukrotila i povukla nepremostivu crtu između odabranih i isključenih. Posljedice su bile nezadovoljstvo bogatih pučana i splešnjavanje njihova domoljublja te jačanje plemićke oligarhije. Po Craccovu mišljenju, Veliko je vijeće služilo samo kao pokriće vlasti malobrojnih obitelji, drugim riječima, aristokratske institucije bile su u službi oligarhije. U kontekstu otpora prema tome i želje za povratkom jedinstva i jake duždevske vlasti tumači i neuspjelu urotu Baiamonti-Tiepolo. Tada nastaje i Vijeće desetorice, koje će u budućnosti poslužiti još snažnijoj koncentraciji vlasti u rukama nekolicine. Unutar plemstva postojala je i druga struja, čiji je politički

cilj bilo jedinstvo patricijata i njihovo zajedničko vladanje u korist svijui, no ona je bila marginalizirana. Jaz između tih dviju skupina sve se više produbljivao i na političkom i na gospodarskom planu.

Gaetano Cozzi tumači *serratu* drugačije: smatra je temeljem učvršćenja mletačke aristokracije utjelovljene u Velikom vijeću. No iz te je rasprave isključio ukidanje narodne skupštine, što je značilo konačan prekid sa starom općinskom demokracijom. Zatvaranjem vijeća i političkom marginalizacijom puka mletačka komuna nestaje, a zamjenjuje ju sinjorija. Proširenje broja članova Vijeća bilo je potrebno upravo zbog ograničenja političkih prava - aristokratska politička vlast morala se osloniti na dovoljno široku i stabilnu grupu obitelji. Smatra da su duždevske ovlasti ograničene ne samo zbog straha od tiranije nego i zbog tradicionalne karizmatičke povezanosti duždeva s mletačkim pukom. Cozzi tumači da je sprega između pojedinih plemićkih obitelji i visokih crkvenih pozicija bila jedan od razloga stranačkih razdora unutar patricijata. S jedne strane Crkvu vidi kao glavno uporište mletačke vlade i Venecije u cjelini, a s druge, još jednu od linija rascjepa vidi u različitim stavu dijelova patricijata prema mletačkoj teritorijalnoj ekspanziji. Cozzi je ušao i u problematiku mletačkog građanstva, ali nije objasnio njegovu genezu nego samo funkcije koje je imalo u kasnom srednjem vijeku. Objasnio je razlike između izvornih građana i onih koji su stekli građanska prava u punom ili ograničenom dosegu, kao i razliku u odnosu na plemstvo koju je definirala *serrata*.

Cozzi pokušava odgovoriti na pitanje korijenja društvenog sporazuma koji se, unatoč bunama, održao stoljećima. Ne polarizira duždevske i ostale obitelji, kao ni plemstvo i građane - naprotiv, smatra da je mletačka vlada uspjela ostvariti društveni sporazum i slogu zahvaljujući pragmatizmu društvenog poretka i nesnošljivosti prema političkoj moći obitelji. Zahvaljujući tom pomirenju, po njegovu je mišljenju mletačka vlast uspjela usmjeriti sve građane na zajednički interes. Tome su pridonijele i konkretne dobrobiti građana: bogata ponuda radnih mjesta, plaće, obilje namirnica, red i poštivanje prava pojedinca. Smatra da su bratovštine davale građanima

prihvatljivu i dostatnu institucionalnu formu javnog djelovanja te da su one glavni instrument stvaranja i održavanja društvenog konsenzusa. Napominje da se mletačka vlada pobrinula da udruživanje pučana ostane u gospodarskim i vjerskim okvirima, ali da nikada ne postanu ravnopravni politički sugovornici. Michael Knapton ponavlja istu argumentaciju, naglašavajući dodatno povezanost plemstva i višeg sloja građana koja se očitovala u poslovnoj suradnji, bratovštinama, župama, kulturnim interesima i društvenim kontaktima, sličnom načinu života i bračnim vezama. Autori pridaju važnost i ceremonijalu koji povezuje sakralno i svjetovno te promovira državnu ideologiju i društveni sporazum. Javne ceremonije uključivale su svo stanovništvo i bile mjesto njihova susreta i zajedništva. Autori najviše prostora posvećuju ulozi bratovština u ceremonijalu. Etničkim i vjerskim zajednicama u samom gradu Veneciji posvećeno je vrlo malo prostora. Nešto se više govori o njemačkoj, židovskoj i grčkoj zajednici. *Scuola dei Schiavoni* spomenuta je tek na pokojem mjestu. Michael Knapton je u poglavlju o 16. i 17. stoljeću spomenuo značenje doseljenika s različitim mletačkih posjeda za identitet Venecije.

Stav većine autora prema mletačkoj politici, čak i onda kada je bila nasilna, pljačkaška i ubilačka, vrlo je apologetski. To je najuočljivije u interpretaciji mletačke uloge u križarskim ratovima, osobito u Četvrtom križarskom ratu. Za potrebe apologetike Bizant je ocijenjen kao "ruralna, sakralna, štoviše monastička država, paralizirana parazitskom birokracijom". Prikazan je kao uteg oko vrata Europe koji će skinuti slobodarska Venecija. Nesretna zadarska epizoda Četvrtog križarskog rata prikazana je kao kazna za odbijanje gostoprimstva mletačkoj floti (tema dubrovačkog prihvaćanja mletačke vlasti potpuno je preskočena). Na sličan način Cracco tumači i mletački napad na Carigrad: "jedino što je carigradske Latine moglo spasiti od propasti bilo je zauzeće i pljačkanje grada". No činjenica je da su razaranja u Četvrtom križarskom ratu u toj mjeri služila mletačkim interesima da se upravo tada otvara nova era u povijesti Venecije, era strelovitog uspona i bogaćenja države i njezinih građana. Doduše, Cracco će kasnije skretanje

križarskog rata nazvati "griehom kojim se paradoksalno začinja mit o Veneciji kao branitelju Crkve i kršćanstva", ali prethodno iznesene ocjene ostaju.

Jedno od slabih mjesta *Povijesti Venecije* je interpretacija mletačkih odnosa sa Slavenima i mletačke politike u Istri i Dalmaciji. Čak i inače objektivniji, akribičniji i oprezniji Ortalli o toj temi govori ne navodeći nijedan naslov hrvatske historiografije niti izvore iz istarskog i dalmatinskog područja. Početke mletačkog prodora u Dalmaciju, za dužda Pietra Orseola, tumači znanstveno neprikladnim, ideološki obojenim pojmovima kao što su "oslobodjenje", "pomoć" i slično. Giorgio Cracco je još u većoj mjeri podlegao raširenoj tezi talijanske historiografije prema kojoj su romanski, tj. talijanski dalmatinski gradovi bili ugroženi slavenskim okruženjem, konkretno presezanjima Hrvatskog, kasnije Ugarskog Kraljevstva. Vojne intervencije Venecije u Dalmaciji tumači kao "obranu", ne pitajući se uopće što je zapravo Dalmacija, u kakvom je ona odnosu prema Hrvatskoj, prema Slavenima u svom zaleđu, prema Bizantu i Veneciji. Kroz te se interpretacije provlači posve nerealna pretpostavka da su dalmatinski gradovi trebali voditi politiku u skladu s mletačkim, a ne vlastitim interesom. Stoga se svaka politika u Dalmaciji, koja je bila protivna mletačkim interesima u Dalmaciji, naziva "agresivnom". "Agresivni" su bili hrvatski, kasnije ugarski vladari, ali ne i Venecija. Autonomističku ili prougarsku politiku dalmatinskih gradova Cracco karakterizira kao "pobunu", "netrpeljivost", "neposlušnost", "svadljivost" ili "nevjeru", ne ulazeći nimalo u razloge tomu. Cozzi je gotovo posve zanemario problematiku Pomorskog posjeda - ne poznaje dalmatinske prilike niti ga one zanimaju. Razdoblje njihova procvata nakon Zadarskog mira 1358. spominje samo kao cezuru u kontinuitetu mletačke vlasti. Možda je važno spomenuti njegovo mišljenje da je mletačka država pogriješila što nije politički jače integrirala svoj posjed - pita se o mogućoj ulozi jednog širokog administrativnog tijela u koje bi ulazili i građani podaničkih područja.

Kada govori o mletačkim posjedima, Cozzijev je primarni cilj objasniti preobrazbu Venecije iz grada-države u teritorijalnu državu. Ocjenjuje da

je Pomorski posjed bio žila kucavica mletačkog sustava, izvor bogatstva, važan zbog osiguranja plovidbe, sirovina i tržišta. Terraferma je bila kopneni bedem - branila je mletačku neovisnost i trgovinu, a kasnije je omogućila mletačkom plemstvu da se preobrazi u zemljoposjedničku elitu. Cozzija mletački posjedi zanimaju samo onoliko koliko sudjeluju u mletačkom sustavu. Govori o odnosima Venecije i pojedinih društvenih skupina, odnosu mletačkog prava i lokalnih uzusa, vjerskoj politici. Njegov zaključak da se o dosezima lokalne autonomije odlučivalo u Veneciji preskače činjenice o otporu lokalnog stanovništva prema mletačkom pravu, službenicima i gospodarskim ograničenjima, kako u Romaniji tako i u Dalmaciji i Albaniji. Na dalmatinskom je prostoru jedan od glavnih mletačkih ciljeva bilo spriječiti povezivanje obalnih gradova s unutrašnjošću i jačanje kopnenih trgovačkih puteva. Zato je Venecija, nakon ponovne uspostave dominacije u Dalmaciji, mnogo čvršće organizirala to područje. Cozzi spominje pobune gradova, naročito Zadra, smatrajući da je u korijenu tog otpora želja plemića da, kroz očuvanje starih statuta i običaja, sebi osiguraju ekskluzivu u upravi gradova, a pogotovo u sudstvu. Njegov je zaključak da bi povećanje ovlasti dalmatinskog plemstva srušilo jednu od osnovnih postavki mletačke vlasti - njezinu vrhovnu nadležnost u javnoj upravi, a također bi poremetilo i ravnotežu između lokalnih plemića i puka. Kroz njegov se tekst provlači već standardna ignorantska teza talijanske historiografije o "talijanstvu" dalmatinskih gradova - o isključivom utjecaju Italije u zakonodavstvu i pravosuđu, arhitekturi, govoru i uljudbi uopće. Spominje i povratno djelovanje Dalmatinaca na mletačku kulturu, ne navodeći u čemu se očitovao. I Knapton ponavlja da su "građani i plemići prihvatili talijanski identitet, kulturu i jezik te latinski obred, a seljaci su govorili slavenskim jezikom i koristili slavenski obred". Cozzi drži da je, za razliku od mletačkog, društvo dalmatinskih gradova bilo hijerarhizirano i arhaično, ne objašnjavajući kako to mletačko društvo toga vremena nije hijerarhizirano. Budući da na područje Dalmacije gleda isključivo iz vizure Venecije, ono za njega i ne može biti drugo doli periferija. Smatra da se o (djelomičnoj) integraciji može govoriti tek od 18. stoljeća, i to na način

da je Dalmacija venecijanizirana. Na sličan način Knapton će protumačiti da razlozi velikih migracija stanovništva Dalmacije u 16. stoljeću leže u krutosti socijalnih struktura te nedostatnosti produktivnosti i urbanizacije. I on ponavlja tezu da dalmatinsko društvo “karakterizira hijerarhijska društvena organizacija, zastarjela u odnosu na talijanska područja”. Ova teza, koju ponavljaju i drugi autori *Povijesti Venecije*, očito je preuzeta iz starije literature, no ostaje neobjašnjena.

Velikim neuspjehom Venecije u Dalmaciji Cozzi smatra to što joj nije pošlo za rukom da održi vlast u Dubrovniku, koji joj je bio podanik od 1205. do 1358. To razdoblje ocjenjuje važnim za Dubrovčane, što argumentira predgovorom gradskog statuta iz 1272. koji nalikuje na uvodnik statuta Jacopa Tiepola. Smatra da je gubitak Dubrovnika za Veneciju bio nenadoknadiv, pogotovo nakon što je Dubrovnik prihvatio nominalno podložništvo Osmanskom Carstvu - napad na njega značio bi priliku snažnom zaštitniku da napadne mletačka područja u Dalmaciji i Albaniji. Dubrovnik je ostao trn u oku Mlečanima na Jadranu, kao luka otvorena za Firentince, Đenovežane, Ankonitance i druge. Grad je konkurirao Veneciji jakom kopnenom, ali i pomorskom trgovinom. Cozzi smatra da su Dubrovčani iskoristili poteškoće Venecije zbog ratova s Osmanskim Carstvom i preuzeli dio mletačke trgovine. Zato je Venecija poduzela mjere kojim je spriječila da “dalmatinske luke, pogotovo zadarska, postanu dubrovački sateliti”.

Michael Knapton pisao je o ratovanju i financijama Republike u novom vijeku (»Mletačka Republika u novom vijeku. Rat i financije (1381-1508)«, 553-630). To je bilo vrijeme velikih uspjeha Venecije u Italiji, što je preobrazilo način vladanja u Terrafermi i na Pomorskom posjedu. Knapton smatra da je nakon Kambrejske krize stvorena jedinstvena teritorijalna koncepcija obrane, budući da je Republika morala vojno pokrivati čitav spektar strateških i geografskih situacija. Ocjenjuje da je na Pomorskom posjedu vojna funkcija bila usko povezana s gospodarskom - brodogradnja, momarica i organizacija plovidbe imali su istovremeno i vojnu i civilnu svrhu. Kontinuitet istarskih i dalmatinskih luka bio je značajan

oslonac održanja mletačke dominacije na Jadranu. Mletačka vojna strategija na Terrafermi temeljila se na stajaćoj vojsci i na talijanskoj vojnoj taktici 15. stoljeća. Unatoč velikim ulaganjima i izgradnji utvrda i brodova, Knapton drži da je mletački vojni stroj zaostajao za razvojem vojnog područja u Europi i na Sredozemlju. Sporo su prihvaćali nova oružja i taktike, kao i tehničke inovacije u brodogradnji. Osim toga, Venecija je prva osjetila problem koji je u 16. stoljeću zahvatio čitavo Sredozemlje, a to je deficit do kojeg su doveli veliki troškovi vojske i administrativnog aparata. Knapton je opširno analizirao odnos između državnih i lokalnih financija, porezni sustav i njegovo funkcioniranje, prihode, kredite i javni dug te političke probleme vezane uz financije. Također raspravlja problematiku administrativnog aparata i institucionalnog ustroja mletačke države. Smatra da je odlučujuće tijelo Republike bio Senat, dok je Vijeće desetorice dominiralo u izvršnoj vlasti i nadzoru. Teškoćama financiranja i održavanja sustava pridonosila je raznolikost političkih oblika, ustanova, povlastica, prava i sloboda na raspršenom mletačkom teritoriju. Knapton drži da je održanje lokalne raznolikosti na financijskom, monetarnom i vlasničkom planu jedan od znakova oprezne, empirijske mletačke politike.

Drugi svezak *Povijesti Venecije* otvara Gaetano Cozzi analizom međunarodne pozicije Venecije u 16. i 17. stoljeću (»Venecija u europskim okvirima (1517-1699)«, 25-236). Po njegovu mišljenju, taj je novovjekovni europski svijet bio u svemu drugačiji od onog petnaestostoljetnog. Misli da je Italija politički dobila na značenju: kontrolirala je promet Zapad - Istok i postala važnim čimbenikom u mogućem ratu protiv Osmanlija. Bila je središte kršćanstva, a i papinska kurija postajala je sve više talijanska. Analizirajući reformistička vjerska gibanja, zaključuje da su upravo Talijani bili čuvari doktrinarnih učenja i tradicija, crkvenog uređenja i poimanja pobožnosti Katoličke crkve. Iako je i u Italiji bilo kritičkih glasova, nositelji velikih duhovnih i kulturnih promjena bili su drugdje. Unatoč snažnom utjecaju reformatorske vjerske duhovnosti, ni na crkvenovjerskom planu nije došlo do obnove. Prevladala je protureformacija, i to u represivnom obliku koji

se očituje u progonu reformatorskih ideja i osoba, indeksu zabranjenih knjiga, inkvizitorskom postupku.

U prvom dijelu poglavlja autor niže političke događaje. Govori o mletačkim teritorijalnim gubicima nakon Kambrejske krize te o pritiscima na Veneciju u samoj Italiji i izvan nje. U takvim okolnostima dotadašnju mletačku ekspanzionističku politiku zamjenjuje politika čuvanja pozicija. Republika je počela gubiti korak u suparništvu s papom i Papinskom državom. Iako je morala popuštati, vlada nije mijenjala svoj stav o odnosu Crkve i države i bila je kritična prema post-tridentskoj Crkvi. Mletačku politiku prema Crkvi Cozzi ocjenjuje jednom od snaga mletačke politike 16. stoljeća. Mletačka politika mijenja smjer i u odnosima s Osmanskim Carstvom, Francuskom i Habsburgovcima. Nakon Kandijskog rata i mira u Srijemskim Karlovcima za Veneciju je uslijedilo vrijeme kada se morala sve više povinovati volji i snazi jakih europskih država. U samoj Veneciji prevladala je ideja politike mira, odnosno neutralnosti. Ta je neutralnost pogodila i dalmatinske gradove pod mletačkom vlašću kojima Venecija nije pružila dovoljnu pomoć. Cozzi se na to tek ovlaš osvrće, opravdavajući takvu politiku mletačkom neutralnošću i težnjom za samoočuvanjem, te uskokim napadima na mletačke brodove. Iako je bilo prijedloga za pravnim i upravnim ujedinjenjem glavnoga grada i ostalih teritorija, to je izostalo zbog mletačkog političkog konzervativizma. Sve je to utjecalo na promjenu poimanja vlasti i države.

Cozzi je posebnu pažnju obratio problemima mletačkog plemstva u 16. i 17. stoljeća. Patricijat je brojčano rastao, a smanjivao se broj pozicija u upravi države, kao i plaće. Sve se više produbljavao jaz između bogatih i siromašnih plemića. Trend ulaganja bogatih plemića u zemljišni posjed dodatno je ugrožavao ionako narušeno jedinstvo staleža. Marginalizirano siromašno plemstvo destabiliziralo je stalež u cjelini i protivilo se politici vlade. U plemstvo su, uz plaćanje visokih iznosa u državnu blagajnu, ulazili i građani, koji su mijenjali karakter i identitet patricijata. Cozzi zaključuje da je mletačko plemstvo bilo mnogo podjeljenije no što se misli. Na razmeđu 16. i 17. stoljeća plemstvo se podijelilo i po liniji potrebe za reformom

i obnovom te čuvanja tradicije, kulture i identiteta slavne prošlosti. Stvarno slabljenje gospodarske i političke moći pratilo je veličanje prošlosti Republike i stvaranje mita o njezinu državnim uređenju. Snage koje su zagovarale promjene uvijek su bile slabije od onih koje su zagovarale čuvanje tradicionalnog mletačkog uređenja i vrijednosti. U tom kontekstu Cozzi veliko značenje pridaje simbolici ceremonijala i djelu Paola Sarpija, koje je ideološki nadahnulo mletačku politiku u 17. stoljeću, usmjerenu na zaštitu posebnosti i samostalnosti, očuvanje ovlasti i tradicije u odnosu na Rimsku crkvu i druge europske sile. Osobitu važnost pridaje novoj koncepciji plemstva koju je ponudio Sarpi, nasuprot tradicionalnom poistovjećanju plemstva s državom. No unatoč novim idejama, očuvano je višestoljetno ustrojstvo koje je čvrsto omeđivalo suverenitet u okvirima plemstva.

Unatoč tim kritikama, čvrstu jezgru plemića oko vlade Cozzi ocjenjuje kao jedan od najposobnijih europskih vladajućih staleža koji se vodio idealima političke i duhovne samostalnosti. Nosili su se s osmanskim pritiskom, a na unutaršnjem su planu svojom politikom sprečavali pobune koje su potresale Europu. Prigušivali su napetosti koje su tinjale unutar plemstva i održali ustavni poredak. Omogućili su gospodarsko jačanje građana i tako dali Veneciji novi polet kad se plemstvo počelo povlačiti iz trgovine i industrije. Unatoč štovanja monarhijske vlasti duždeva, uspijevali su spriječiti samovoljno vladanje kao i prijenos vlasti sa staleških upravnih tijela na obitelji. Ta snažna politika ponovo je u prvi plan dovela aristokratski ustroj utjelovljen u Senatu koji je, po Cozzijevu mišljenju, u 16. stoljeću ponovo stekao značenje temeljnog tijela uprave. Takve pohvale mletačke politike proturječe njegovoj ocjeni da Veneciju u to vrijeme karakterizira partikularizam, izolacionizam te da ona sve više postaje policijska država.

Michael Knapton autor je poglavlja o odnosu matičnoga grada i posjeda u 16. i prvoj polovici 17. stoljeća (»Između Vladarice i njezina posjeda (1517-1630).«, 237-587). Poglavlje se otvara analizom demografskog rasta stanovništva grada Venecije i posjeda u tom razdoblju. To je ujedno i jedini dio knjige koji nešto više

govori o demografiji, iako se prilog ne može nazvati pravom demografskom analizom. Isto vrijedi i za problem migracija izazvanih osmanskim ratovima, nestašicama i bolestima. Slijedi prikaz gospodarskih pokazatelja u tom razdoblju, prije svega problema vezanih uz krize prometa plemenitih metala i monetarne politike uslijed promjena nakon geografskih otkrića i razdoblja ratova. To je dovelo do poremećaja u državnim financijama, rasta javnog duga i cijena, propasti nekih privatnih banaka i siromašnja stanovništva. Povećanje troškova obrane, ratova i održavanja posjeda namirivani su obezvređivanjem novca, novim doprinosima i porezima, carinama, depozitima primljenih u plemstvo i drugih, a najviše javnim dugom.

Venecija je podređena habsburškoj i osmanskoj moći i gubila je teritorije. Mletačku trgovinu, brodogradnju i obrtničku proizvodnju pogodilo je skretanje smjerova svjetske trgovine - Venecija više nije bila glavni posrednik između Istoka i Europe. Uvjeti plovidbe bili su sve teži, a Venecija je tehnički zaostajala za drugima. Knapton kaže da se negativni trend osobito osjećao u 17. stoljeću zato što je Venecija reagirala protekcijom i zatvaranjem u Jadran. Ondje je najveći izazov predstavljala djelatnost luke Dubrovnik, koja je bila os trgovine između kopna i talijanskih obala, posebno Ancone. Jednako tako, dubrovačko je brodogradilište ugrožavalo mletačku brodogradnju, koja se u tom razdoblju prepolovila. Knapton govori o obrtima, izdavaštvu, djelovanju kovnice. Dobar dio teksta posvećuje mletačkoj historiografiji očito omiljele teme bratovština. Napominje da se uspoređo s gospodarskim slabljenjem odvija rastrošna potrošnja u javnoj i privatnoj gradnji i luksuznim manifestacijama privatnog i javnog karaktera. Vladajući se i dalje udaljavaju od trgovine i svoje višestoljetne gospodarske uloge. I Knapton potvrđuje Cracovo i Cozzijevo mišljenje da je trgovina snažnije povezivala plemstvo te da zemljišni posjed dovodi do disperzije interesa i staleža u cjelini.

Posebnu pažnju Knapton je posvetio Pomorskom posjedu, čija je podložnost Veneciji uvjetovala ukupan razvoj obalnih gradova - usredotočeni su na razvoj luke i ograničeni mletačkim mjerama koje su usmjeravale njihovu vanjsku

razmjenu. Knaptona prije svega zanima organizacija obrane, koja se promijenila u odnosu na 15. stoljeće - mletačku politiku u 16. stoljeću naziva "politikom naoružane neutralnosti" između sila jačih od Venecije. Takvim je stavom objasnio i mletački stav prema obrani dalmatinskih gradova i njihova zaleđa od osmanskih napada. Pomoć se uglavnom svodila na modernizaciju zidina i utvrda tijekom čitavog 16. stoljeća - svrha tog poduhvata bila je obrana luka. No logistika je zakazala - tvrđave i njihove posade nisu bile dobro opskrbljene, kao ni brodovi ni brodske posade. Osim toga, financijske i druge obaveze podanika bile su vrlo velike i rasle su - lokalne sredine našle su se u deficitu.

Giovanniju Scarbellu palo je u dio obraditi posljednje stoljeće Republike (»Mletačka Republika u moderno doba. Osamnaesto stoljeće.«, 589-724). Njegovo poglavlje vodi nas od bitke do bitke, od mira do mira. Govori o ratu za španjolsko nasljeđe, osmanskim sukobima s Rusijom, Austrijom i Venecijom, Požarevačkom miru, ratovima za austrijsko i poljsko nasljeđe i drugim sukobima. Kroz sve turbulencije 18. stoljeća provlači mletačku novovjekovnu politiku neutralnosti koju smatra bitnom strategijom i temeljem dugotrajnosti Republike. Čitavu drugu polovicu stoljeća ocjenjuje kao razdoblje upravljanja neutralnošću i rasprave o očuvanju države. Venecija je smanjila svoje zahtjeve i ciljeve u međunarodnoj politici - u svakom odnosu tražila je dogovor. Neutralnost je postala mletačka ideologija, dio njezina identiteta, usko povezana s očuvanjem unutarnjeg ustroja.

Pod ruku s neutralnošću išla je nesklonost promjenama, unatoč tome što se čitavu drugu polovicu 18. stoljeća u tijelima vlade neprekidno raspravljalo o reformama. Htjeli su riješiti problem zastarjelog sustava upravljanja Pomorskim posjedom, reformirati mletačke crkvene strukture i institucije, javnu upravu, gospodarstvo, cehove, pravosuđe, školstvo i sustav društvene skrbi. No reforme nisu provedene jer plemstvo nije htjelo prave promjene uređenja. Osim toga, "promjena" je za njih značila povratak na institucionalne prilike srednjega vijeka. Želja za održanjem tradicionalnog mletačkog političkog i institucionalnog sustava i mita o njemu bila je

važnija od realne potrebe za promjenom. Razlog tome Scarabello vidi u nedostatku novih društvenih snaga - jakog, homogenog, politički i ideološki potkovanog i organiziranog građanstva koje bi bilo u stanju iz korijena refundirati državu. Prema Scarabellovoj ocjeni, to razdoblje karakterizira nadmoć ograničenog broja patricijskih obitelji u upravljanju državom, propadanje staleža u političkom, kulturnom, socijalnom i moralnom pogledu, istrošenost republikanskih institucija, demografski pad, slabljenje gospodarstva i osiromašenje gotovo svih slojeva. Te velike slabosti Republika je u svojim posljednjim desetljećima prikrivala naglašavanjem velike, mitske povijesti i institucionalne tradicije te paternalizmom nad podanicima. Grad je još uvijek živio sjajnim kulturnim i društvenim životom, sve dok slobodu i veličinu koje su se pretvarale u iluziju nije pregazio Napoleonov ratni stroj.

Povijesti Venecije nedostaje nešto što bi trebalo biti svojstveno sintezi - cjelovitost i ujednačenost. Na tehničkoj razini nedostaje urednička ruka - mnoge se teme i interpretacije ponavljaju. U knjizi nema bilježaka na svakoj stranici nego je iza svakoga poglavlja dan popis literature, koji se također velikim dijelom ponavlja i nepregledan je. No još je važnije reći da u knjizi nema cjelovite, unaprijed promišljene koncepcije. Svaki od autora stavio je naglasak na vlastite prioritete i interese, pa se može reći da to nije jedna, nego nekoliko povijesti Venecije. Knjiga pokriva sva razdoblja, ali ne i sve probleme. Neke su teme očito popularnije od drugih (bratovštine, mit o Veneciji, gospodarski uspjesi, talijanski ratovi, širenje posjeda itd.) no druge jako bitne teme nisu razjašnjene ili su dani površni odgovori. Začudujuće je da su nakon toliko istraživanja i toliko literature o Veneciji neka bitna pitanja još otvorena i da još čekamo suvremenu sintezu povijesti Venecije.

Na kraju moram reći nešto i o prijevodu i uređivanju hrvatskog izdanja knjige. Nažalost, ništa dobro. Antibarbarus nam je ovim izdanjem pružio kapitalno djelo o mletačkoj povijesti, ali u nedopustivo lošem prijevodu. Trend opadanja kvalitete prijevoda i uredničkog posla, koji je već duže vrijeme prisutan u hrvatskom izdavaštvu, bio je

primjetan već u izdanju Braudelova *Mediterrana*, no u ovoj je knjizi problem daleko veći. Ne radi se samo o nepoštivanju frazeologije i sintakse hrvatskog jezika i ne-njegovanju izraza te pravopisnim greškama i nedosljednostima. Sva poglavlja prevedena su manje ili više loše i teško su čitljiva, a pojedini dijelovi teksta (Knapton, Scarabello) djeluju kao da ih je preveo *Google translator*. To što se može pročitati u nekim rečenicama ne može se nazivati hrvatskim jezikom.

Druga razina problema su netočnosti, neujednačenosti i nepreciznosti u stručnoj terminologiji, što osobito čudi, jer se u skupini prevoditelja i redaktora mahom nalaze stručna imena. Navest ću samo neke primjere: prevoditelji i urednici nisu se dogovorili je li vrhovna titula mletačkog vladara knez ili dužd; je li ondje postojala narodna, pučka, javna ili općinska skupština; je li Venecija u svom najranijem razdoblju bila općina, komuna ili komun; zove li se *Stato da mar* na hrvatskome jeziku Pomorski posjed, posjed ili Dominij; je li *Terraferma* ili Kopneni posjed, zaleđe, kopneno područje, mletačko kopno; je li Jadransko more Zaljev, Kulf ili Golfo, itd. Mnoga imena povijesnih osoba, naslovi i povijesni pojmovi ostali su neprevedeni ili krivo prevedeni: kardinal Bessarione, umjesto Bessarion, osmanski vladar Jem umjesto Džem, Aidireddin umjesto Hajrudin Barbarosa, Toma Baköczii umjesto Bakač, Andrija Zamometić umjesto Jamometić, Usun Hassan umjesto Uzun Hasan, Kandija umjesto Kreta, *La imitazione di Christo*, umjesto *Nasljeduj Krista*, "građanski", umjesto gradski statuti, "istočnjačka" i "italska" umjesto istočna i talijanska politika, qapudan Paša umjesto kapudan-paša (admiral), "građanska" umjesto gradska povijest, tenkovi u 15. stoljeću, galije "mude" itd., u nedogled. I mnoga imena i pojmovi koji su trebali biti vraćeni u izvorne jezike ostali su u talijanskoj varijanti. Osim lošeg prijevoda, osjetan je i nedostatak uredničke ruke koja bi makar na razini povijesne terminologije ovaj nered dovela u kakav-takav red. Šteta je truda ako se posao ne učini kako treba, štoviše postavlja se pitanje smisla izdavanja važnih djela u ovakvom obliku.

Zdenka Janeković Römer